

Ткачук М. Л.

З ІСТОРІЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ В КИЄВІ: ПСИХОЛОГІЧНА СЕМІНАРІЯ Г. І. ЧЕЛПАНОВА

Статтю присвячено аналізу одного з найважливіших аспектів діяльності видатного філософа, психолога, педагога Г. І. Челпанова (1862—1936) в Університеті Св. Володимира, а саме — організації Психологічної семінарії, що відіграла значну роль у розвитку вітчизняної академічної філософії і піднесенні рівня філософської освіти у київському університетському середовищі.

Звернутися до однієї з найцікавіших сторінок в історії київської університетської філософії, якою є діяльність Психологічної семінарії Університету Св. Володимира, змушує кілька обставин. По-перше, 28 квітня 2002 р. виповнилося 140 років з дня народження Георгія Івановича Челпанова, з іменем якого, власне, й пов'язана діяльність київської університетської «семінарії», що по праву може бути названа «челпанівською». Віддати шану видатному філософові, психологу, педагогу, талановитому організатору науки, людині, яка доклала чимало зусиль для розбудови університетської філософії і психології в Києві, — обов'язок історика вітчизняної академічної філософії. Друга обставина, що спонукає пильніше придивитися до історії Психологічної семінарії в Університеті Св. Володимира, — цілковита відсутність чіткого й адекватного уявлення про неї в історико-філософській літературі. Слід відзначити, що пропонована стаття є першою спеціальною розвідкою з цієї теми. Нарешті, згадати призабуту сторінку історії київської університетської філософії змушують сьогоденні освітянські турботи, адже досвід вивчення багатющої традиції студіювання і викладання філософських дисциплін, що склався у вищих навчальних закладах Києва XIX — початку XX ст., переконує в потенційній значущості цієї традиції для вдосконалення й підвищення ефективності сучасної системи філософської освіти.

На жаль, українські історики філософії лише нещодавно здолали в собі застарілу ідіосинкразію до історії духовно-академічної та університетської філософії, речників якої десятиліттями зараховували до розряду «мракобісів професійних». Втім і сьогодні уявлення про те, як вивчали філософію в «імператорських» духовних академіях та університетах, залишається доволі поверховим. «Туманність» цих уявлень принаймні щодо київської університетської філософії що-

найкраще ілюструє витяг з одного із найсвіжіших навчальних посібників: «на викладання філософії відводились *всього дві недільні лекції лише один раз*» (курсив мій. — М. Т.) [1].

Як же насправді вивчали філософські курси в Університеті Св. Володимира? Яку роль у розбудові університетської філософської освіти відіграла славетна «челпанівська» семінарія? Спробуємо відповісти на ці запитання, звернувшись передусім до архівних джерел, спогадів студентів і викладачів, тієї наукової продукції, що склала результат діяльності київської Психологічної семінарії.

Зважаючи на те, що філософський факультет (або принаймні відділення філософії) є сьогодні атрибутом чи не кожного українського університету, сучасному викладачеві і студентові, обізнаному з блискучими фаховими працями з філософської пропедевтики, історії філософії, логіки, етики та ін., створеними протягом XIX — початку XX ст. на вітчизняних теренах, мабуть, важко уявити собі той факт, що університети Російської імперії тієї доби взагалі не мали філософських факультетів. Обходився без нього і київський Університет Св. Володимира, філософський факультет якого, відкритий 1834 р., припинив своє існування (так само, як і в інших російських університетах) ще наприкінці 40-х рр. — акція вигнання філософських факультетів, а згодом і університетських кафедр філософії, була одним з профілактичних заходів російського уряду в боротьбі з поширенням «шкідливого впливу» західноєвропейських революцій. Відтоді й аж до свого реформування у Вищий інститут народної освіти (1920) Університет Св. Володимира функціонував у складі чотирьох факультетів: юридичного, медичного, історико-філологічного та фізико-математичного (останні два з'явилися в результаті реорганізації «неблагонадійного» філософського). Після поновлення на початку 60-х рр. XIX ст. викладання

філософії і поділу історико-філологічного факультету (1864) на три відділення — класичне, слов'яноруське та історичне — філософську кафедру було віднесено до класичного відділення (або відділення класичної філології).

Історико-філологічні факультети російських університетів, власне, не мали на меті підготовку філософів-фахівців (останньою в Росії фактично не опікувався жоден навчальний заклад). Студент, що навчався на класичному відділенні, отримував фундаментальну гуманітарну освіту — тут ґрунтовно вивчалися грецька та латинська мови й літератури, світова й вітчизняна історія, російська та західноєвропейська літератури, мовознавство, теорія та історія мистецтва, французька, німецька, англійська, італійська мови (в Університеті Св. Володимира вивчали й санскрит). До складу обов'язкових дисциплін належали також догматичне і моральне богослов'я, історія церкви та канонічне право — їх вивчали студенти всіх факультетів. Кар'єра професійного філософа і викладача філософії починалась для вихованця університету, як правило, з професорського стипендіатства по кафедрі філософії, яке завершувалося складанням магістерського іспиту, підготовкою й захистом магістерської дисертації. Якщо ж узяти до уваги, що таких стипендіатів залишали при кафедрі не більше двох (з кожного випуску), то можна зрозуміти, що «армії» філософів, на кшталт сучасної, Російська імперія не потребувала. Інше питання — чи потребувала вона філософів узагалі.

Тим часом рівень філософської підготовки, що його забезпечував, зокрема, Університет Св. Володимира, від цього не потерпав. У різні періоди його історії обсяг філософських дисциплін, що викладалися, змінювався залежно від зовнішніх обставин і загальних регламентацій університетських статутів, проте не тільки не поступався сучасним освітянським нормам, а й значно їх перевищував¹. Втім завжди знаходились і студенти, що прагнули поглибленішого і систематичнішого вивчення філософських наук, і викладачі, що усвідомлювали необхідність піднесення рівня філософської освіти, її ролі в духовному становленні особистості. Саме таким викладачем був Г. Челпанов — приват-доцент (1892), екстраординарний (1896), ординарний

(1904—1907) професор філософії Університету Св. Володимира.

Талановитий вчений, у пам'яті сучасників Г. Челпанов закарбувався передусім як «дослідник у галузі філософії», «видатний викладач філософських дисциплін» [2], «для того часу новий тип професора» [3] — не просто досвідчений фахівець і блискучий лектор, а особистість, що вирізнялася «широотою і різноманітністю інтересів», відкрита до спілкування і діалогу. Недарма колишній київський студент М. Бердяєв, не надто щедрий на похвали щодо «професорської» філософії, з теплотою згадував Г. Челпанова як першого філософа, якого він зустрів у житті, і його гостинну оселю з «журфіксами по суботах» — своєрідний «інтелектуальний центр», тяжіння якого відчували і Л. Шестов, і С. Булгаков [4]. «Попри те, що він був передусім професор, учитель і філософія його була дуже академічною за своїм типом, у ньому [Г. Челпанові. — М. Т.] не було затхлості, яка досить часто зустрічається у професорському середовищі» [5], — ця бердяєвська характеристика видається більш ніж промовистою.

Г. Челпанов прийшов до Університету Св. Володимира вже маючи за плечима річний досвід приват-доцентури в Московському університеті, але саме в Києві розквітнув його талант науковця і педагога. Його лекційні курси з логіки, психології, філософської пропедевтики збирали переповнені аудиторії — послухати їх приходили студенти не лише історико-філологічного, а й інших факультетів. «Аншлаг» супроводжував і публічні лекції Г. Челпанова, присвячені критичному аналізу матеріалістичної філософії — саме вони склали підґрунтя його славнозвісної праці «Мозок і душа» (1900), що витримала шість видань і була визнана сучасниками як «найкраща не лише в російській, а й у світовій літературі книга з критики метафізичного матеріалізму» [6].

Втім діяльність Г. Челпанова в Університеті Св. Володимира далеко не обмежувалася лекціями і власними науковими студіями. Левову частку її становила робота із студентами. Г. Челпанов, вочевидь, належав до того типу, який Ф. Ніцше влучно називав «пастухом» у філософії. Монолог не задовольняв його філософського пафосу — він потребував діалогічного

¹ В останні десятиліття XIX ст., наприклад, на вивчення історії філософії, логіки та психології (що належали до складу загальнонаукових дисциплін для студентів усіх факультетів) відводилося по три лекційні години на тиждень. Притому курс історії філософії вивчався протягом двох років (рік — історія грецької філософії, рік — історія середньовічної і нової філософії). Лекції супроводжувалися практичними заняттями, які полягали у читанні й коментуванні фрагментів давньогрецьких і новосередньовіських філософів. Їхня тематика і обсяг визначалися викладачем. Звернімо увагу саме на обсяг: О. М. Гіляров, приміром, відводив на читання давньогрецьких фрагментів та вивчення «Бенкету» і «Держави» Платона студентами-класичниками по дві години щотижня протягом року; «Метафізика» Арістотеля, філософія Канта, твори Шопенгауера і Гартмана опановувалися в обсязі однієї години на тиждень протягом року.

спілкування, в якому реалізовувались його педагогічний талант і негнотомне прагнення істини: «Працюючи з учнями і для них, Цеоргій» [Іванович] завжди шукав відповіді на поставлені запитання — і *для себе* — звідси виходили ті осяяння, які спалахували зустрічним вогнем в його учнях» [7].

Тож не дивно, що вже в перші роки викладання Г. Челпанова в Університеті Св. Володимира навколо нього згуртувалися студенти, які цікавилися філософською проблематикою. Саме для них в осінньому семестрі 1894/95 навчального року він розпочав «практичні заняття з філософії, що мали на меті систематичне вивчення цілих її розділів» [8]. Шість занять, що відбулись того року, були присвячені критиці філософського матеріалізму.

1896/97 навчального року практичні заняття у Г. Челпанова набувають більш камерного характеру — участь у них беруть уже тільки члени «психологічного гуртка», що обговорюють на своїх закритих засіданнях (кількість яких збільшується до шістнадцяти) актуальні проблеми психології та питання свободи волі [9]. Мабуть, тоді ж і народжується ідея надати гурткові, так би мовити, «офіційного» статусу.

Отже, восени 1897 року професори Г. Челпанов і О. Гіляров виступають з ініціативою створення при університетській кафедрі філософії Психологічної семінарії, обґрунтовуючи її необхідність невинним зростанням практичного і теоретичного значення психології для педагогіки, юриспруденції, медицини, для вироблення правильного філософського світогляду [10]. Ініціатива була підтримана міністром народної освіти, і 29 грудня 1897 року Університет Св. Володимира дістав дозвіл на відкриття семінарії, що невдовзі облаштувалася в окремому помешканні, придбала прилади, необхідні для занять з експериментальної психології, зби́рала власну бібліотеку.

Слід особливо відзначити, що університетська Психологічна семінарія не мала відношення до навчального процесу — тут маємо справу з цілком неформальною ініціативою, яка знайшла розуміння і необхідну фінансову підтримку передусім з боку університетського керівництва. Всі інші питання, пов'язані з діяльністю семінарії, розв'язувались її членами та керівником Г. Челпановим. Що ж до організації роботи Психологічної семінарії, то на деяких моментах варто зупинитись окремо.

Участь у роботі челпанівської семінарії, як уже зрозуміло, була справою вільного вибору і бажання студентів. Та не лише бажання: вступ до семінарії визначався певними правилами. Навесні оголошували теми, розглянути які перед-

бачалось у новому навчальному році. Той, хто збирався стати членом семінарії (а ним міг бути студент будь-якого факультету), мусив ознайомитися з розділом філософії, вивчення якого передбачалося; написати невеличкий твір на одну із запропонованих тем; продемонструвати знання німецької мови, необхідне для опрацювання першоджерел. Отже, «попрапити у семінар до Г. І. Челпанова було нелегко, оскільки він приймав вибагливо... і це було своєрідною відзнакою. "Член Психологічної семінарії" звучало] гордо і було ніби патентом на належність до розумової аристократії студентства» [11]. Кількість студентів, що приймалась до семінарії, не повинна була, як вважав Г. Челпанов, перевищувати двадцяти п'яти, проте насправді число семінаристів в окремі роки сягало тридцяти чотирьох [12]. Чимало засідань Психологічної семінарії були відкритими, і до участі в них запрошували всіх бажаючих.

Архівні джерела і спогади «семінаристів» дають змогу із значною частиною вірогідності реконструювати «сценарій», за яким відбувались їхні зустрічі. Щотижня учасники «Психологічної семінарії» збирались увечері у своїй «оселі» й заслуховували доповідь на визначену й оголошену Г. Челпановим тему. Теми (з відповідним переліком літератури, яку належало опанувати) заздалегідь розподілялись між «семінаристами» з урахуванням їх інтересів і побажань. Наскільки ґрунтовно готувалися до виступів доповідачі, можна уявити з тих окремих рефератів і підготовчих матеріалів до них, що зберігаються сьогодні в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського [13]. Не менш ретельно готували свої виступи й обидва опоненти з числа «семінаристів». Після їх заслуховування починалось вільне обговорення, що «часто набувало форму жвавих, подекуди навіть запальних дебатов» [14].

Що ж становило предмет цих ґрунтовних доповідей і жвавих дискусій? Сама назва — «Психологічна семінарія» — наводить на думку, що її члени переймалися виключно проблемами психології. Проте враження це оманливе. Прихильне ставлення до експериментальної психології не заважало Г. Челпанову глибоко відчувати й стверджувати внутрішній зв'язок філософії та психології і виділяти поряд із конкретними психологічними дослідженнями у фізіології, психіатрії, зоології тощо, поряд з окремими галузями психологічного знання «психологію у власному сенсі», «психологію теоретичну, загальну або ж філософську», таку, що досліджує «основні закони духу», оперуючи філософськими поняттями [15]. Хто б не займався дослідженням окремих галузей психічних явищ,

"система психології, — на переконання Г. Челпанова, — повинна перебувати в руках психологів-філософів... психологія не повинна віддалятися від філософії; навпаки, вона повинна дістати тісніший зв'язок із нею. Іншими словами, психологія повинна залишатися філософською наукою, адже її зв'язок із філософією є природним і необхідним" [16].

Зважаючи на сказане, стає зрозумілим, чому проблеми злободенної емпіричної психології посідали у предметному полі Психологічної семінарії, як свідчить тематика її засідань, дуже скромне місце. Її головною метою — метою Г. Челпанова, що прагнув виховати у своїх учнях «психологів-філософів», — було поглиблене і систематичне вивчення філософії.

Звідси увиразнюється та фундаментальна роль, яка відводилась у заняттях «семінаристів» питанням етики і гносеології. Разом із проблемами психології вони утворювали трирічний цикл з тим, аби кожен студент, працюючи в семінарії, зміг поглибити, шляхом самостійної роботи, свої знання у найважливіших філософських дисциплінах. Так, у 1898/99 навчальному році засідання Психологічної семінарії було присвячено проблемам психології (зокрема, ретельно розглядалась психологія Вундта, питання предмета і методу психології та ін.). Протягом двох наступних навчальних років «семінаристи» студіювали найновіші вчення про душу, кантівську гносеологію (останній було присвячено дванадцять засідань), основні проблеми теорії пізнання, детально обговорювали питання про реальність світу. У 1901/02 навчальному році тематика доповідей зосереджувалась навколо основних проблем етики, в тому числі в їх сучасних інтерпретаціях [17]. 1902/03 навчальний рік та осінній семестр 1903—1904 рр. знову присвячувались гносеологічній проблематиці — роз-
---ались основні напрямки теорії пізнання і проблема причинності. Весною 1903/04 навчального року предметом занять було питання про взаємодію між фізичними і психічними явищами, що розглядалось шляхом аналізу новітніх психологічних і філософських учень. Наступного року студіювали основні питання теорії **пізнання**. Восени 1906—1907 рр. обговорювали проблему обґрунтування етики [18].

Слід особливо відзначити, що, попри відсутність серед дисциплін, узятих до вивчення у челпанівській семінарії, історії філософії, і проблематика, і самі обговорення носили тут виразний історико-філософський характер, що сприяло не лише зануренню в коло актуальних філософських і психологічних проблем, а й поглибленню історико-філософської освіти «семінаристів». Аби пересвідчитись у цьому, досить

пильніше придивитися до тематики доповідей, виголошених, наприклад, під час вивчення кантівської гносеології — «Поняття апіорності у Канта», «Аналіз аргументів Канта про апіорність простору», «Трансцендентальне пояснення простору у Канта», «Вчення Канта про час», «Про дві перші антиномії Канта», «Про відношення Канта до Юма» та ін. [19]. А ось питання, за якими обговорювалась проблема причинності: «Вчення про причинність у Декарта», «Вчення про причинність у Спінози», «Теорія пізнання Юма», «Вчення про причинність у Юма», «Вчення про причинність у Канта», «Як Кант розумів Юма?», «Про причинність у кантіанців» [20]. Такий само історико-філософський характер мало й обговорення питання про обґрунтування етики: «Обґрунтування етики у Гюйо», «Критика позитивістського обґрунтування етики (3 приводу «Панідеалізму» Гольцанфеля)», «Етична система Вол. Соловйова», «Обґрунтування етики трансцендентального ідеалізму», «Гартман і його моральна філософія», «Етична система Вундта», «Про етику Шопенгауера» [21].

Ефективність і наукова продуктивність діяльності Психологічної семінарії спричинялась, без сумніву, активною й найбезпосереднішою участю в її роботі самого Г. Челпанова. Не присвоюючи собі ролі, так би мовити, «весільного генерала», він, так само як і його вихованці, виступав із доповідями, сперечався з юними опонентами, підтримував дискусії. До цього слід додати постійну координацію й організацію роботи семінарії, видання численних бібліографічних оглядів з тієї проблематики, що розглядалась на її засіданнях [22]. Зважаючи на величезну завантаженість Г. Челпанова як викладача і дослідника (досить згадати його докторську дисертацію, захищену 1904 року, величезну кількість наукових публікацій, цілу низку підручників, підготовлених на зламі XIX — XX ст.), не можна не оцінити всю міру самовідданості, натхненності, працелюбності, з якою ця дивовижна людина віддавала себе вихованню молоді генерації, на ділі доводячи щирість свого переконання: «реальну філософську освіту може давати тільки університет» [23].

Гадаю, важко перебільшити роль челпановської Психологічної семінарії у поглибленні філософської та історико-філософської освіти київського університетського студентства, у піднесенні його філософської культури. Досить згадати лише те значення, яке мала участь у роботі Семінарії у фаховому становленні Густава Шпета, Василя Зеньковського, Павла Блонського, Олександра Щербини та ін. їхні перші кроки на науковому шляху здійснювалися саме у київській

Психологічній семінарії, у спілкуванні з мудрим і доброзичливим Учителем, яким був для кожного з них Георгій Челпанов. Їхні перші наукові праці [24] починалися саме з тих доповідей, які вони виголошували на засіданнях челпановської семінарії [25]. Бездоганна фахова якість цих праць — найвища оцінка продуктивності діяльності Психологічної семінарії та її керівника.

Ця продуктивність, до речі, не вимірюється тільки сузір'ям справжніх «психологів-філософів», вихованих Г. Челпановим у Київському університеті. Чимало «семінаристів», більшість яких становили студенти-юристи, вторувало свій шлях у зовсім інших науках чи сферах практичної діяльності. Але можна з упевненістю стверджувати, що філософська культура філолога Сергія Маслово, ботаніка Миколи Холодного (обидва — славетні українські академіки) чи музикознавця Володимира Оголевця, закладена і вихована їхніми студіями в Психологічній семінарії, відіграла значну роль не лише у розвиткові академічної філософії та психології, а й у піднесенні, за словами П. Юркевича, «вищої, живої культури особистості». Цю її роль добре бачили і розуміли передусім колеги Г. Челпанова, зокрема Євген Трубецький — тоді професор юридичного факультету. Присутній 25 лютого 1903 р. на урочистому засіданні Психологічної семінарії з нагоди її п'ятирічного ювілею (протягом 1897—1903 рр. відбулося близько ста її засідань), він не втримався від слів захоплення духом творчості й глибокими знаннями гуртківців. «Моїм ідеалом, — сказав, зокрема, Є. Трубецький, — завжди була не німотна аудиторія, а самодіяльна. Я хотів би бачити у студентах колег, молодших товаришів, які збуджують розумові запити професора, заражають його своїм молодим натхненням. І тут я бачу здійснення цього ідеалу. Але не тільки це тішить мене. Я помічаю надзвичайне піднесення філософської освіти серед нашого студентства... Під час дискусії виступало багато ораторів, що виявляли зрілу думку, філософську підготовку, різнобічну ерудицію. ...Виявилося, що це були члени філософської семінарії. А що було років сім тому? Тоді кожен заявляв себе або матеріалістом, або позитивістом. Яка різниця між тим часом і сьогоднішнім днем, коли ми чули серйозні й чудово написані реферати. Це великий переворот, і кому ж його вітати, як не мені, старому філософу, невинному метафізику-ідеалісту? Хай же

й надалі філософський гурток працює так само успішно багато років, хай же й надалі він підтримує незгасимий вогонь філософської думки» [26].

Успішна і плідна діяльність Психологічної семінарії тривала до 1907 р. Після від'їзду Г. Челпанова до Москви керівництво семінарією було передано В. Зеньковському, але відомостей про подальшу її діяльність ми не знаходимо. Ймовініше за все, вона невдовзі просто припинила своє існування, адже, будучи «челпановською» в усіх смислах, просто не могла залишатися собою без Г. Челпанова. Закінчили навчання й найзатятіші із «семінаристів». І в житті Професора, і в житті його вихованців починалась нова доба. Г. Челпанова чекала кафедра Московського університету, розбудова першого в Росії Інституту психології, нові книжки і статті. Та потреба в духовному діалозі із «самодіяльною аудиторією» не залишала його й на новому місці — свідченням цього є ще одна Психологічна семінарія, створена Г. Челпановим, але вже у Московському університеті. 1916 року учасники обох челпановських семінарій видають на пошану Вчителя (з нагоди 25-річчя його педагогічної діяльності) солідний том, в ЯКОМУ вперше побачать світ «Свідомість і її власник» Г. Шпета, «Ерос у Платона» О. Лосева та ціла низка інших надзвичайно цікавих праць [27]. Цей том — мовби реалізація зворушливої обіцянки, даної київськими «семінаристами» Г. Челпанову на прощальних урочистостях 1907 року: «Не словами, а ділом, усією своєю подальшою діяльністю ми намагатимемося сплатити свій борг перед Вами, Дорогий Учителю, працюючи й віддаючи всі сили філософії та її процвітання» [28]. Тим більше стає прикро, що вже через кілька років далеко не всі з учнів Г. Челпанова з честю і гідністю витримають годину випробування, і в декого з них не здригнеться рука кинути камінь у «Дорогого Вчителя», викинути його на «смітник» історії, забути, як непотріб. Але це вже інша історія — можливо, про те, що порядність людська не виховується у «семінаріях»...

Та у рік челпановського ювілею не хочеться згадувати сумних сторінок його життя і творчості — хоч би як багато їх було. То ж згадаймо добрим словом зерна любові до істини, щедро засіяні Г. Челпановим на ниві філософської освіти. Адже такі зерна неодмінно проростають.

1. Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії: Навч. посібник. — К.: Україна, 2000. — С. 289.
2. Зеньковский В. В. Памяти проф. Г. И. Челпанова // Путь (Париж). — 1936. — № 50 (январь — март — апрель). — С. 53.

3. Бердяев Н. А. Самопознание (Опыт философской автобиографии). — М.: Книга, 1991. — С. 125.
4. Його ж. Памяти Георгия Ивановича Челпанова // Путь (Париж). — 1936. — № 50 (январь — март — апрель). — С. 56.
5. Там само. — С. 57.

6. Зеньковский В. В. История русской философии: В 2 т. — 2 изд. — Париж: YMCA-Press, 1989. — Т. 1. — С. 235.
7. Його ж. Памяти проф. Г. И. Челпанова. — Цит. вид. — С. 55.
8. Челпанов Г. И. Отчет о деятельности Психологической семинарии при Университете Св. Владимира за 1897—1902 гг. // Университетские известия (Київ). — 1903. — № 3. — С. 1.
9. Там само. — С. 2.
10. Див.: Дело об учреждении при кафедре философии Университета Св. Владимира Психологической семинарии. — Центральный державный історичний архів України у м. Києві. — Ф. 707. — Оп. 148. — Спр. 55. — Арк. 2.
11. Блонский П. П. Мои воспоминания. — М.: Педагогика, 1971. — С. 62.
Див., напр.: Психологическая семинария в 1901—1902 гг. — Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського [далі — ІР НБУВ] — Ф. 33. — № 3288. — Арк. 1.
12. Див., зокрема: Маслов С. И. Учение Канта о свободе воли. Реферат для «Психологического семинария» Г. И. Челпанова в Университете Св. Владимира. 1901—1903. — Там само. — Ф. 33. — № 3559. Його ж. О реальности пространства и времени по Канту (изложение «Трансцендентальной эстетики». Реферат для «Психологического семинария» Г. И. Челпанова в Университете Св. Владимира. 1902. — Там само. — № 3562. Його ж. Конспекты самостоятельной работы по философии. 14 тетрадей. — Там само. — № 3558.
13. Холодный Н. Воспоминания и мысли натуралиста // 3 іменем Св. Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. У 2-х кн. — Кн. 2. — К.: Заповіт, 1994. — С. 322.
15. Челпанов Г. И. Об отношении психологии к философии // Челпанов Г. И. Психология. Философия. Образование. — М.: Моск. Психолого-социальный ин-т; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 1999. — С. 331.
16. Там само. — С. 332.
17. Див.: Його ж. Отчет о деятельности Психологической семинарии при Университете Св. Владимира за 1897—1902 гг. — Цит. вид. — С. 3—10.
18. Див.: Його ж. Отчет о деятельности Психологической семинарии при Университете Св. Владимира за 1902—1906 гг. // Труды Психологической семинарии при Университете Св. Владимира. — Т. 1. — Вып. 4. — К., 1907. — С. 1—11.
19. Див.: Його ж. Отчет о деятельности Психологической семинарии при Университете Св. Владимира за 1897—1902 гг. — Цит. вид. — С. 4—6.
20. Див.: Його ж. Отчет о деятельности Психологической семинарии при Университете Св. Владимира за 1902—1906 гг. — Цит. вид. — С. 7.
21. Там само. — С. 11.
22. Див.: Його ж. Обзор новейшей литературы по психологии (1890—1896). — К., 1897. Обзор новейшей литературы по теории познания (1890—1898). — К., 1898. Обзор новейшей литературы по психологии (1894—1898). — К., 1898. Обзор новейшей литературы по вопросу о восприятии пространства (1895—1898). — К., 1898. Обзор новейшей литературы по психологии. Учение о душе. — К., 1899. Обзор литературы по природе геометрических аксиом // Университетские известия. — 1899. — № 7. Обзор новейшей литературы по теории познания (Учение об априорности числа, пространства, времени и причинности). — К., 1900. Обзор литературы о трансцендентальной эстетике Канта (1870—1900). — К., 1900. Обзор литературы по теории познания (Имманентная философия) // Университетские известия. — 1902. — № 7. Обзор новейшей литературы по психологии (1894—1898) // Там само. — 1902. — № 8 та ін.
23. Челпанов Г. И. Отчет о деятельности Психологической семинарии при Университете Св. Владимира за 1902—1906 гг. — Цит. вид. — С. 6.
24. Див.: Шпет Г. Г. [Обзор кн.:] Кант И. Грезы духовидца, поясненные грезами метафизика / Пер. с нем. Б. П. Бурдеса под ред. А. А. Вольнского. СПб., 1904 // Вопросы философии и психологии. — 1904. — Кн. 4 (74). Його ж. [Обзор кн.:] Кант И. Критика чистого разума / Пер. Н. Н. Соколова. СПб., 1902 // Вопросы философии и психологии. — 1904. — Кн. 4 (74). Його ж. [Рец. на кн.:] Zu Kants Gedachtnis. В., 1904 // Вопросы философии и психологии. — 1904. — Кн. 4 (74). Його ж. Память в экспериментальной психологии // Педагогическая мысль. — 1905. — Вып. 2. Його ж. Проблема причинности у Юма и Канта: Ответил ли Кант на сомнения Юма? — К., 1907. Зеньковский В. В. Современное состояние психофизической проблемы. — К., 1905. Його ж. По поводу исследования Бинэ о памяти // Педагогическая мысль. — 1905. — Вып. 2. Блонский П. П. Учение Беркли о реальности // Университетские известия. — 1907. — № № 8, 10, 11. Щербина А. М. Учение Канта о вещи в себе. — К., 1904 та ін.
25. Див.: Психологическая семинария в 1901—1902 гг. — ІР НБУВ. — Ф. 33. — № 3288. — Арк. 2. Записная книжка С. И. Маслова за 1904 г. — Там само. — Ф. 33. — № 3665. — Арк. 49. Челпанов Г. И. Отчет о деятельности Психологической семинарии при Университете Св. Владимира за 1902—1906 гг. — Цит. вид. — С. 8—11.
26. Там само. — С. 3—4.
27. Див.: Георгию Ивановичу Челпанову от участников его семинариев в Киеве и Москве. Статьи по философии и психологии. — М., 1916.
28. Адрес, зачитанный на торжественном вечере в Киевском университете, посвященном переводу Г. И. Челпанова в Московский университет в 1907 г. // В. А. Роменец, И. П. Маноха, А. А. Бреусенко. Г. И. Челпанов: период профессорства в Университете Св. Владимира (г. Киев, 1892—1907 гг.). — К., 2000. — С. 251.

М. Л. Tkachuk

FROM A HISTORY OF UNIVERSITY PHILOSOPHY IN KYIV: A PSYCHOLOGICAL SEMINARY OF G. CHELPANOV

The article is devoted to the analysis one from major aspects of activity of the outstanding philosopher, psychologist, teacher G. Chelpanov (1862—1936) at St. Vladimir University, connected with organization by him of a Psychological seminary. The role of a seminary in development of academic philosophy and perfecting of philosophical culture is considered.